

ks. dr hab. Piotr Wiśniewski, prof. KUL
Instytut Nauk o Sztuce KUL

Recenzja rozprawy doktorskiej

mgr Anity Pyrek-Nąckiewicz: *Rekonstrukcja Officium Tenebrarum w katedrze wawelskiej w XV wieku na podstawie rękopisów zachowanych w Archiwum Kapitulnym*, Kraków 2023, ss. 254, napisanej pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Roberta Tyrały oraz dr hab. Susi Ferfoglii, prof. UPJPII

Oficjum *Triduum Sacrum* jest jedną z ważnych i wyjątkowych form modlitwy Kościoła, który już od czasów apostołskich starał się corocznie w szczególniejszy sposób czcić zbawczy czyn Chrystusa. Obchodzono przez trzy dni najważniejsze momenty tajemnic paschalnych: ukrzyżowanie, pogrzeb i zmartwychwstanie. Rozprawa doktorska mgr Anity Pyrek-Nąckiewicz poświęcona jest *Officium Tenebrarum*, czyli *Ciemnym Jutrzniom* będących główną częścią oficjum Wielkiego Czwartku, Wielkiego Piątku i Wielkiej Soboty. *Ciemne Jutrznie*, złożone z *Matutinum* i *Laudes*, od wieków stanowią głęboko zakorzeniony zwyczaj w Kościele, pielęgnowany także na ziemiach polskich, o czym świadczą zachowane w rodzimych archiwach i bibliotekach rękopiśmienne i drukowane księgi liturgiczno-muzyczne. Wiedza na ich temat ciągle jest jednak znikoma i fragmentaryczna. Brakuje pogłębionych, kompleksowych opracowań naukowych dotyczących przedtrydenckich źródeł liturgiczno-muzycznych w tym względzie. Zapewne wynika to nie tyle z braku zainteresowań tą sferą badawczą, ile raczej z trudności, z jakimi musi zmierzyć się badacz podejmujący tego rodzaju studia. Z tym większym uznaniem należy przyjąć dysertację Pani Pyrek-Nąckiewicz, wprowadzającą do obiegu naukowego nie tylko zasób wiadomości na temat przebiegu *Officium Tenebrarum* celebrowanego w katedrze wawelskiej w XV wieku, ale z jeszcze większym trudem przygotowaną rekonstrukcję związanych z nim śpiewów.

1. Struktura pracy

Recenzowana rozprawa doktorska liczy łącznie 254 strony. Składa się na nią wstęp, trzy komplementarne rozdziały, zakończenie, wykaz skrótów, bibliografia oraz dwa aneksy. Każdy z rozdziałów został poprzedzony wartościowym wstępem. Szkoda tylko, że Doktoranta nie zdecydowała się także na krótkie podsumowanie każdego z nich.

We *Wstępie* (s. 5-12) Doktorantka uzasadnia wybór tematu, wskazuje szeroko na dotychczasowy stan badań oraz formułuje zasadniczy cel badawczy, jakim jest całościowe przedstawienie i rekonstrukcja śpiewów *Officium Tenebrarum* w katedrze wawelskiej przed Soborem Trydenckim na podstawie zachowanych źródeł w Archiwum Kapituły Katedralnej na

Wawelu oraz „pełna współczesna edycja śpiewów wraz z komentarzami z rubryk” (ss. 5, 9). Zabrakło jedynie wyraźnego wskazania metod badawczych, choć z akapitu na s. 11 można wywnioskować, że będzie to metoda analityczna i komparatystyczna.

W rozdziale pierwszym (s. 13-47) mgr Pyrek-Nąckiewicz przedstawia kontekst historyczno-liturgiczny *Officium Divinum* ze szczególnym uwzględnieniem *Ciemnych Jutrzni*. Jego treść wypełnia metodologicznie uporządkowane studium historyczne i liturgiczne, stanowiące oczywisty fundament do zagadnień podejmowanych w kolejnych częściach rozprawy. Rozdział drugi (s. 48-84) zawiera informacje na temat codziennej celebracji oficjum w katedrze wawelskiej przed Soborem Trydenckim, o wykonawcach, księgach liturgicznych, skryptorium i rodzimych kompozycjach. Doktorantka porównuje także strukturę i treść krakowskiego *Officium Tenebrarum* z tradycją rzymską. Ostatni rozdział (s. 85-192) dotyczy przebiegu celebracji *Ciemnych Jutrzni* w katedrze wawelskiej oraz zawiera transkrypcję wszystkich śpiewów zrekonstruowanego obrzędu *Officium Tenebrarum*. Podsumowujące pracę *Zakończenie* (s. 193-197) w pełni potwierdza zasadność podjętego tematu i przeprowadzonych badań. Autorce udało się zrealizować główny cel badawczy. Odtworzona została pełna struktura, teksty i melodie *Ciemnych Jutrzni* sprawowanych w katedrze wawelskiej w XV wieku.

Całość pracy dopełniają dwa aneksy. Pierwszy z nich (s. 204-253) podaje przekład na język polski wszystkich tekstów liturgicznych krakowskiego *Officium Tenebrarum*, a drugi (s. 253-254) informacje o dołączonej do rozprawy płycie CD, na której zarejestrowano fragmenty *Ciemnych Jutrzni* wykonane przez żeński zespół wokalny *Flores Rosarum*.

2. Ocena merytoryczna

Pozytywnie należy ocenić wybór tematu. Został on sformułowany precyzyjnie i jednoznacznie wskazuje na poruszaną w toku pracy problematykę. Układ pracy jest logiczny i przejrzysty, w pełni uzasadniony od strony merytorycznej i metodologicznej. Widać w nim wyraźny zamysł Doktorantki, która rozpoczyna swój naukowy dyskurs najpierw od przedstawienia korzeni *Officium Divinum*, klarownego naświetlenia istotnych różnic pomiędzy oficjum monastycznym i katedralnym, wskazania najważniejszych cech oficjum rzymskiego, następnie omawia – w świetle wytypowanych źródeł – *Officium Tenebrarum* sprawowane na Wawelu w XV wieku i dokonuje jego pełnej rekonstrukcji. Poszczególne rozdziały wzajemnie się dopełniają, co pozwoliło Autorce pracy dość zgrabnie przedstawić problematykę nakreśloną w tytule dysertacji.

Rozdział pierwszy, zatytułowany *Kontekst historyczno-liturgiczny*, potraktowany został moim zdaniem, z wyjątkiem punktu pierwszego (*Officium Divinum przed Soborem Trydenckim*), w sposób bardzo ogólny i pobieżny pod względem treści (punkty 4 i 5 obejmują tylko po jednej stronie tekstu!). Doktorantka przedstawia poszczególne zagadnienia (w liczbie siedmiu) bardzo syntetycznie, powołując się tylko na wybrane pozycje bibliograficzne. Takie podejście można jednak uznać za zasadne i usprawiedliwione. Zamiarem Autorki – i słusznie! – nie było przecież wyczerpujące omówienie problemów związanych na przykład z modalnością, formami muzycznymi, czy księgami liturgicznymi, a jedynie przypomnienie

zasobu fundamentalnych pojęć charakterystycznych dla celebracji *Ciemnych Jutrzni*. Doktorantka najwięcej miejsca w tej części rozprawy (s. 13-25) poświęca naświetleniu korzeni i strukturze *Officium Divinum*: prezentuje dzienny cykl średniowiecznego oficjum ze wskazaniem istotnych różnic pomiędzy *cursus* katedralnym i monastycznym oraz przedstawia najważniejsze cechy oficjum rzymskiego. Stanowi to efektowną rekapitulację rysu historycznego oficjum brewiarzowego. Sugerowałabym jedynie krótkie wyjaśnienie niektórych kwestii, np. co odróżnia oficjum „egipsko-monastyczne” od „miejsko-monastycznego”? (s. 15); „W ośrodkach miejskich psalmodia nabierała też cech muzycznych...” (s. 17) – tzn. jakich dokładnie? Na s. 15 Doktorantka podaje, że oficjum katedralne było „modlitwą biskupa i ludu, a więc całego Kościoła”. Należy dodać, iż oprócz biskupa włączone było również duchowieństwo różnych stopni święceń! Odnośnie do cech oficjum rzymskiego Autorka na s. 20 pisze, że poszczególne godziny kanoniczne różnią się strukturą, długością i „ogólnym wyrazem”. O ile ich struktura, czy długość jest oczywista i zrozumiała, o tyle określenie „ogólny wyraz” już nie! Co Doktorantka ma na myśli posługując się tym sformułowaniem? Co to znaczy, że Jutrznia i Nieszpory mają „najbardziej liturgiczny charakter”? (s. 20). Czy dobrym określeniem dla oficjum śpiewanego w chórze jest „codzienna rutyna”? (s. 25) Czy chodzi może o niedbalstwo w sposobie wykonawstwa, które – jak wiadomo – miało miejsce? Ciekaw jestem wyjaśnień Doktorantki na ten temat!

Punkt drugi „Śpiew jako integralna część oficjum” (s. 25-29) nie jest adekwatny do treści. Doktorantka tę kwestię traktuje bowiem jedynie marginalnie, a *gros* poruszanych problemów obejmuje pobieżnie przedstawione zagadnienia związane z powstaniem śpiewu gregoriańskiego, modalnością i notacją muzyczną. Moim zdaniem można było z tego punktu zrezygnować, zwłaszcza że podane tu wiadomości są powszechnie znane.

Odnośnie do form występujących w oficjum, a dokładnie sposobu wykonywania *responsoria prolixa* dobrze byłoby wskazać rozróżnienie na schemat rzymski i galijski oraz zachodzące pomiędzy nimi różnice. Ułatwiłoby to zrozumienie zdania na s. 31: „W niektórych przypadkach występowało jeszcze dodatkowe powtórzenie całego refrenu na zakończenie, przez co powstawała forma: R – R – V – RII – G – RII – R”. Czy Doktorantka mogłaby doprecyzować, w jakich przypadkach dodatkowo powtarzano cały refren? Warto by powołać się tu na publikację T. Miazgi: *Antyfonarz kielecki z 1372 roku pod względem muzykologicznym*, Graz 1977, s. 194, który w uproszczony sposób przedstawia porządek rzymskiego responsorium, wskazując iż powtarzanie i odpowiedź chóru soliście wytworzyło formę responsorium, w którym drugą jego część nazwano repetendą:

Kantor - responsorium z repetendą

Schola - idem

Kantor - werset

Schola - responsorium z repetendą

Kantor - Gloria Patri

Schola - repetenda

Kantor - responsorium z repetendą

Schola - idem

Oдноśnie do formy kantyku rodzi się pytanie, czy nazwa „pieśń” jest terminem właściwym? („canticum – pieśń”, s. 29). Odsyłam w tej kwestii Autorkę pracy do artykułu ks. prof. I. Pawlaka: *Biblia w muzyce: kantyki Nowego Testamentu w polskiej monodii liturgicznej po Soborze Watykańskim II*, „Studia Nauk Teologicznych” (2009), t. 4, s. 311-334. Wyłożone są tam w klarowny sposób uściślenia terminologiczne kantyków ze szczególnym uwzględnieniem ich muzycznego aspektu (M.in. zupełnie odmienna jest forma literacka i muzyczna *pieśni* i *kantyku*. Nazywanie kantyku pieśnią ewidentnie kłóci się z formalnymi założeniami obu tych gatunków, tamże, s. 317).

Ciekawe w pracy są treści na temat *Officium Tenebrarum* w liturgii Wielkiego Tygodnia. Badaczka powołując się na źródła przybliży szczegółowy opis *Matutinum Tenebrarum* oraz towarzyszące tej godzinie różne symboliczne zwyczaje i gesty: modlitwa przy zapalonych świecach, stopniowe gaszenie świec, „łoskot” na zakończenie liturgii i in. (s. 40-41). Wartościowe jest także przedstawienie treści *Ciemnych Jutrzn* ze szczególnym uwzględnieniem Lamentacji Jeremiasza. Doktorantka wykazała się dobrą znajomością tego zagadnienia. Cenna na zakończenie tej części dysertacji jest tabela zawierająca strukturę i dobór wszystkich tekstów *Officium Tenebrarum* wykonywanego w XV wieku w Rzymie. Pozwala ona całościowo zorientować się, jakie dokładnie śpiewy i kiedy wykonywano podczas poszczególnych godzin brewiarzowych *Triduum Sacrum*.

W ogólnej ocenie rozdział pierwszy stanowi podwaliny do dalszych rozważań, związanych z główną problematyką badawczą.

Rozdział drugi dotyczy już bezpośrednio *Officium Tenebrarum* sprawowanego w katedrze wawelskiej. Został on zredagowany rzetelnie, a co istotne dla podjętego tematu, w szerszym kontekście historyczno-liturgicznym. Lektura tego rozdziału pozwala dobrze zorientować się, jak wyglądały tam początki służby Bożej przed Soborem Trydenckim. Doktorantka w pierwszym punkcie tej części pracy (*Oficjum w katedrze przed Soborem Trydenckim*) wskazuje na rolę klasztorów w sprowadzaniu i wytwarzaniu kodeksów liturgiczno-muzycznych, relacjonuje powołanie do istnienia i działalność kolegiów niższego duchowieństwa w katedrze wawelskiej oraz wskazuje na rodzime XIII-wieczne kompozycje liturgiczne (sekwencje i oficja rymowane). Szkoda tylko, że Doktorantka przedstawiając te zagadnienia nie zdecydowała się na wydzielenie osobnych podpunktów, co od strony metodologicznej uczyniłoby przekaz treści bardziej czytelny i uporządkowany. Kolejne punkty dotyczą już źródeł zawierających repertuar *Ciemnych Jutrzn*. Jako że są to rękopisy zaopatrzone w melodie, słusznie poprzedza je podrozdział charakteryzujący katedralną notację muzyczną. Szczególnie wartościowa jest tabela nr 7 zawierająca zapis poszczególnych neum z siedmiu rękopisów z Archiwum Katedralnego na Wawelu oraz ich transkrypcję w notacji kwadratowej. Chronologiczne zestawienie grafiki poszczególnych neum pozwala zorientować się, w jaki sposób przeobrażał się zapis każdego ze znaków oraz jaki dokładnie styl wykształciło skryptorium katedry wawelskiej. Szkoda, że Doktorantka nie zaprojektowała tabeli w sposób bardziej klarowny, dokonując powszechnie przyjętego podziału na: nuty proste, neumy złożone, neumy likwescencyjne i inne znaki (bemol, klucze muzyczne, *custos*). Zaproponowana kolumna tabeli: *Nazwa neumy, ugrupowania lub znaku*

jest moim zdaniem mało czytelna. Słuszne jest natomiast kryterium wyboru źródeł, a następnie ich syntetyczna prezentacja. Widać tu szczególną docieklivość Doktorantki, zwłaszcza kiedy wiedzona twórczym niepokojem, szuka interesujących ją informacji związanych z wykonawstwem *Ciemnych Jutrzní* w jeszcze innych źródłach, znajdujących się także poza Archiwum Kapitułnym. W wyniku żmudnej kwerendy udaje się jej przy tej okazji ustalić kilka cennych faktów, m.in. dotyczących tropowanych tekstów w Ms 51 z XII wieku, czy ustalenia na XII wiek praktyki wykonawczej tropów do *Laudes Kyrie eleison* w katedrze wawelskiej (s. 64). Co szczególnie ważne, mgr Pyrek-Nąckiewicz udało się odtworzyć kompletną strukturę *Ciemnych Jutrzní* celebrowanych na Wawelu. Szczegółowo ilustruje to tabela nr 8. Istotne w kontekście wskazania specyfiki oficjum katedry wawelskiej jest zestawienie w tabeli nr 9. Doktorantka precyzyjnie dokonuje tu porównania responsoriów wraz z wersetami *Officium Tenebrarum* występujących w źródłach krakowskich i Brewiarzu Rzymskim. Tego rodzaju komparatystyka pozwoliła Autorce pracy wyprowadzić ciekawe wnioski, m.in. interesujące jest to, że wprowadzenie melodii antyfon i responsoriów pochodzi z uniwersalnego repertuaru gregoriańskiego, to jednak wersja krakowska zawiera liczne różnice i odstępstwa (s. 77). Doktorantka je oczywiście wymienia, ale ciekaw jestem, czy można je w jakiś sposób uzasadnić? Czym kierowali się twórcy krakowskiego modelu nabożeństwa? Dlaczego w tradycji krakowskiej występuje na przykład pięć responsoriów, które nie były znane tradycji rzymskiej?

Szereg zwyczajów praktykowanych jedynie w krakowskiej katedrze Badaczka podaje w dalszej części tego rozdziału, kiedy porównuje teksty lamentacji. Tam gdzie to możliwe, stawia też ważne hipotezy, jak na przykład odnośnie do pochodzenia melodii dwóch utworów zanotowanych w rękopisie Ms 241 sugerując ich krakowską proveniencję (s. 81-82), czy szczegółowego przebiegu *Officium Tenebrarum* w katedrze wawelskiej, które zdaniem Doktorantki mogło być celebrowane analogicznie jak w katedrze wrocławskiej w XV wieku, najprawdopodobniej wzorowane na liturgii krakowskiej (s. 82-84). Przywołane przez Autorkę badania naukowe Kazimierza Doli oraz przytoczone stanowisko Jana Długosza w tej kwestii w pełni potwierdzają wnioskowanie Doktorantki.

Zasadniczy temat pracy, *Rekonstrukcja Officium Tenebrarum w katedrze*, zamyka się w rozdziale trzecim. Jest to jednocześnie najbardziej samodzielna i oryginalna część dysertacji. Należało tylko doprecyzować w tytule tego rozdziału, że chodzi o katedrę wawelską. Doktorantka dokonała pełnej transkrypcji wszystkich śpiewów *Triduum Sacrum* (*nota quadrata* na czterolinii), będącej wynikiem iście benedyktyńskiej pracy! Doktorantka przygotowała w ten sposób kompletne teksty i melodie, które mogą stać się przedmiotem zainteresowania wykwalifikowanych zespołów śpiewaczych. Na podkreślenie zasługuje dołączenie do pracy płyty CD z fragmentami repertuaru zrekonstruowanych *Ciemnych Jutrzní*. Czytelnik otrzymuje więc nie tylko przekaz tekstów i zapisu melodii, ale ma także możliwość usłyszenia ich brzmienia. Szczególnie cennym wkładem, poprzedzającym transkrypcję, jest wydobycie elementów charakterystycznych dla tradycji krakowskiej, jej bogatej obrzędowości, obcej liturgii rzymskiej. Rodzi się jednak pytanie, czy można w jakiś

sposób uzasadnić odmiennosc tradycji wawelskiej? Co miało wpływ na jej ukształtowanie się? Dlaczego psalmy i responsoria wykonywano bez doksológii? (s. 86).

Generalnie należy podkreślić, iż przeprowadzone przez mgr Anitę Pyrek-Nąckiewicz studia, pomimo iż w niektórych aspektach zbyt ogólne, są ciekawe i intrygujące do dalszych badań. Nie mają one charakteru wyłącznie odtwórczego, choć zasadniczym celem była – powtórzmy to raz jeszcze – rekonstrukcja śpiewów *Officium Tenebrarum* w katedrze wawelskiej przed Soborem Trydenckim. Skrupulatna analiza źródeł i komparatystyka repertuaru pozwoliły Doktorantce w konkluzji jasno stwierdzić, iż *Ciemne Jutrznie* odprawiane w XV wieku w Krakowie i Rzymie posiadały zasadniczo zbliżoną strukturę: identyczny był dobór tekstów antyfon i psalmów, a odmienny zestaw lekcji i responsoriów. W obu tradycjach wykonywano Lamentacje Jeremiasza, choć korzystano z różnego zasobu tekstów i stosowano inne tony lamentacyjne. Poza tym w katedrze wawelskiej, w odróżnieniu od zwyczaju rzymskiego, w Jutrzni Wielkiej Soboty zastępowano dwie lamentacje innymi śpiewami, które według Doktorantki mogą mieć pochodzenie krakowskie (s. 194). Wnioski te należy uznać za ważne i przydatne w dalszych badaniach przybliżających specyfikę ośrodka krakowskiego.

3. Uwagi redakcyjne

Rozprawa mgr A. Pyrek-Nąckiewicz została napisana w miarę poprawnym językiem polskim, choć nie jest wolna niekiedy od nieco zawitych lub niepoprawnych sformułowań stylistycznych, np. „Podczas spotkań wykonywano psalmy – starannie dobrane pod względem treści i dopasowywane do pory dnia oraz okazji” (s. 15), „...spotkało się to jednak z oporem galijskich kantorów, którzy śpiew rzymski uważali za powtarzalny i monotony” (s. 26), „modalność ewoluowana” (s. 27), „Do wykonywania psalmów w oficjum stosowano tony psalmowe, które mają swój określony schemat melodyczny stosowany przy każdym wersecie psalmowym składa się on z intonacji dwóch recytatywów, medianty i klauzuli końcowej dyferencji” (s. 29), „Na temat dziejów samej katedry wawelskiej zostało wydanych wiele świetnych i wciąż aktualizowanych publikacji” (s. 48), „Rozpoczyna ją pierwsza grupa chłopcy wezwaniem *Kyrie eleison*” (s. 88), „sprawowanego przez trzy dni *Triduum Sacrum*” (s. 193), „Przedstawiona dysertacja przedstawia...” (s. 195).

Wykaz bibliografii obejmuje łącznie 102 pozycje. Doktorantka podzieliła wykorzystane materiały na cztery grupy: źródła pierwotne, w tym źródła rękopiśmienne: podstawowe (6), uzupełniające (6), źródła drukowane (4); źródła wtórne (2); opracowania (76); strony internetowe (8). W przypadku źródeł należało moim zdaniem dokonać bardziej czytelnego podziału na: źródła rękopiśmienne z podziałem na podstawowe i dodatkowe oraz źródła drukowane, do których zaliczyłbym również źródła wtórne. Szkoda, że Doktorantka nie uwzględniła ważnego opracowania na temat *Ciemnych Jutrzni* autorstwa Beaty Bodzioch: *Śpiewy monodyczne Matutinum Tenebrarum w języku polskim po Vaticanum II*, Lublin 2015. Należy uznać to za ważne przeoczenie. Pozycja ta ukazuje genezę i przebieg obrzędów *Matutinum Tenebrarum* ze szczególnym uwzględnieniem zwyczajów polskich. Stąd warto byłoby uzupełnić spis bibliografii o tę pozycję!

Gdy chodzi o zapis bibliografii, recenzent wnosi uwagę, iż w przypadku powoływania się na czasopismo nie stosuje się w zapisie skrótu [w:]. Używa się go natomiast wtedy, gdy cytowany artykuł znajduje się w pracy zbiorowej. Doktorantka w tym przypadku wiernie trzyma się tej zasady. Poza tym zauważa się brak konsekwencji w zapisie tytułów czasopism. W przypadku jednych zastosowano wielkie litery, np. „Liturgia Sacra”, „Musica Sacra”, a w przypadku niektórych małe litery, np. „Archiwa, biblioteki i muzea kościelne”, „Nasza przeszłość”, „Roczniki historyczne” i in. W powoływaniu się na czasopismo nie podaje się także miejsca wydania. Dobrze byłoby też nazwiska autorów w wykazie bibliografii podawać z pełnymi imionami, a nie tylko ich inicjałami. Uniknie się wówczas dwuznaczności, a dodatkowo taka cytacja stanowi dowód na bezpośrednie korzystanie z podanej literatury przedmiotu. Poza tym w zapisie kilku pozycji, z których Doktorantka korzystała w wersji online, skopiowano automatycznie cały szereg niezrozumiałych znaków, które należało usunąć (np. ss. 73, 74, 75, 253).

Przecinkowy system zapisu bibliografii jest konsekwentnie stosowany.

4. Wniosek końcowy

Rozprawa doktorska mgr A. Pyrek-Nąckiewicz jest niewątpliwie owocem jej wieloletnich zainteresowań i prowadzonych badań naukowych w zakresie *Officium Tenebrarum*. Autorce udało się zrealizować wyznaczony cel badawczy, jakim było odtworzenie i rekonstrukcja pełnej struktury *Ciemnych Jutrzni* odprawianych w katedrze wawelskiej w XV wieku. Pozostaje zatem podpisać się pod tą konkluzją i pogratulować Doktorantce wprowadzenia do obiegu naukowego osiągnięcia, które wydobywa na światło dzienne specyfikę średniowiecznego oficjum *Triduum Sacrum* sprawowanego na Wawelu. Wnoszę zatem o dopuszczenie mgr Anity Pyrek-Nąckiewicz do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Lublin, 05 września 2023 r.